

بررسی جامعه‌شناختی نقش زنان در ترویج معارف شیعی در ایران معاصر

سحر حسینی اظهر

دانشجوی دکتری شیعه‌شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب، ssaharhossini1404@gmail.com

چکیده:

هدف این پژوهش، بررسی نقش زنان در ترویج معارف شیعی در ایران معاصر از منظر جامعه‌شناسی بود. برای این منظور با استفاده از روش تحقیق کیفی و مصاحبه عمیق با 15 نفر از زنان فعال در این حوزه، در پی کشف تجربیات، باورها و انگیزه‌های آنان در ترویج معارف شیعی و همچنین چالش‌ها و موانعی که با آن روبرو بوده‌اند، برآمدیم. پس از انجام کدگذاری و تحلیل، ۶۸ کد اولیه، ۱۳ مضمون استنباطی و ۳ تم اصلی به دست آمد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که زنان در ترویج معارف شیعی در سطوح مختلف جامعه، از جمله، فضاهای عمومی، خانواده، مسجد، مدرسه، حوزه و دانشگاه و فضای مجازی، نقش فعالی دارند. انگیزه‌های آنان برای این امر تعهد مذهبی، علاقه شخصی و تلاش برای ارتقای جایگاه زنان در جامعه را شامل می‌شود. با این حال، زنان با چالش‌ها و موانعی نیز روبرو هستند، از جمله عدم حمایت کافی از سوی خانواده، نهادهای مذهبی، کلیشه‌های جنسیتی و محدودیت‌های فرهنگی. این پژوهش نشان می‌دهد که زنان نقش مهمی در ترویج معارف شیعی در ایران معاصر دارند و لازم است برای رفع چالش‌ها و موانع پیش روی آنان تلاش شود.

واژگان کلیدی: زنان، ترویج معارف شیعی، ایران معاصر، جامعه‌شناسی، مصاحبه عمیق

انسان برای نیل به سعادت و نجات از گمراهی، همواره به هدایت الهی نیازمند است. گفتیم: همگی از آن، فرود آیید! ولی هرگاه هدایتی از طرف من برای شما آمد، کسانی که از آن پیروی کنند، نه ترسی بر آنهاست، و نه اندوهگین می‌شوند (بقره: ۳۸).^۱ فضیل بن یسار می‌گوید: از امام باقر (علیه السلام) درباره‌ی آیه: وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا سؤال کردم. ایشان فرمود: «از آتش‌سوزی یا غرق‌شدن؟» گفتم: «و آن که از گمگشتگی به رهیافتگی هدایت نماید چه؟» فرمود: «این بزرگ‌ترین تأویل آیه است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲۱۰).^۲ در دنیایی که مملو از چالش‌ها و تناقضات است، بشر همواره در جستجوی راهی برای رسیدن به سعادت و رستگاری حقیقی بوده است. پیتر برگر دین ورزی را به مثابه یک «امکان» در دنیای کنونی بررسی کرده است. در این نظریه احساس ناامنی وجودی و بی‌خانمانی ذهن (برگر و همکاران، ۱۳۸۱) هنوز در جامعه مدرن با انسان است (گروهی از نویسندگان، ۱۴۰۰: ۵۳). در این میان، معارف شیعی به عنوان گنجینه‌ای گران‌بها، نقشه راهی روشن و دقیق برای هدایت انسان در مسیر کمال و سعادت ارائه می‌دهد. فراهم آوردن درک صحیح از هستی و جایگاه انسان: معارف شیعی با ارائه تصویری جامع و دقیق از هستی، جایگاه انسان در آن را به روشنی تبیین می‌کند. این امر به انسان کمک می‌کند تا با شناخت هدف و غایت زندگی خود، مسیر درست را در پیش گرفته و به سعادت حقیقی دست یابد. در معارف شیعی به ویژه در خطبه‌های نهج البلاغه می‌توان حجم بسیار زیادی از این معارف را مشاهده کرد (شریف الرضی، ۱۴۱۴: ۳۹).

معارف شیعی سرشار از آموزه‌های اخلاقی و رفتاری است که به انسان در چگونه زیستن و چگونه با دیگران تعامل داشتن، یاری می‌رساند. این آموزه‌ها چراغ راهی روشن در مسیر کمال و سعادت فردی و اجتماعی هستند (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۳۸۳). معارف شیعی عدالت و صلح را از مهم‌ترین ارکان جامعه‌ای آرمانی می‌داند و آموزه‌های متعددی برای تحقق این امر ارائه می‌دهد (همان: ۴۲). پیروی از این آموزه‌ها می‌تواند به ایجاد جامعه‌ای عادلانه و صلح‌آمیز کمک کند که در آن حقوق همه افراد به درستی رعایت شود. و نیز معارف شیعی بر عقلانیت

۱- قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَاَمَّا يٰٓاٰتِيْنٰكُمْ مِّنْیْ هُدًی فَمَنْ تَبِعَ هُدًیَ فَلَا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَلَا هُمْ یَحْزَنُوْنَ.

۱- الباقر (علیه السلام) - عَنْ فَضَّیْلِ بْنِ یَسَّارٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی جَعْفَرٍ (علیه السلام) قَوْلُ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ فِی کِتَابِهِ: وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا قَالَ مَنْ حَرَقَ أَوْ غَرِقَ قُلْتُ فَمَنْ أَخْرَجَهَا مِنْ ضَلَالٍ إِلَى هُدًی قَالَ ذَاكَ تَأْوِيلُهَا الْأَعْظَمُ.

و خردورزی تأکید فراوانی دارد و انسان را به تفکر و تعقل در مسائل مختلف تشویق می‌کند. این امر به انسان کمک می‌کند تا با بصیرت و آگاهی بیشتری در مورد مسائل مختلف زندگی خود تصمیم‌گیری کند. وجود برخی شباهت‌ها سبب شده است که عده‌ای، مباحث فلسفی و کلامی متفکران شیعی را تقلید از فلسفه یونان و معتزله بدانند. متکلمان و فیلسوفان شیعی به دلیل بهره‌مندی از تراش و حیانی و شهودی، عقلانیتی کاملاً متمایز از معتزله و یونان باستان داشتند. تأثیرپذیری فلسفه اسلامی از این منابع، برهانی بودن روش فلسفی را مخدوش ن ساخته است (محمدی، ۱۴۰۱).

معارف شیعی معنویت و تقوا را از مهم‌ترین ویژگی‌های انسان مؤمن می‌داند و آموزه‌های متعددی برای پرورش این صفات در انسان ارائه می‌دهد. پیروی از این آموزه‌ها می‌تواند به ارتقای سطح معنوی انسان و رسیدن به کمال و سعادت حقیقی کمک کند. در حدیثی از امام صادق علیه‌السلام آمده که تقوا «وصیت اهل بیت» است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵: ۲۷۷). امام صادق علیه‌السلام در حدیث دیگری، با اشاره به آیاتی از قرآن کریم، فرموده که خداوند هر چه را که قابل توصیه است در امری واحد جمع آورده و آن تقواست (همان: ۲۰۰). به صورت کلی، هدایت از طریق معارف شیعی نقشه راهی روشن و دقیق برای رسیدن به سعادت حقیقی در تمامی ابعاد زندگی انسان ارائه می‌دهد. پیروی از این آموزه‌ها می‌تواند به انسان در ساختن جامعه‌ای عادلانه، صلح‌آمیز و معنوی کمک کند. مکتب اسلام در پرتو راهنمایی‌های قرآن، سنت نبوی و عترت رسول مکرم اسلام، شرایط را به گونه‌ای فراهم آورد که زن بتواند با حفظ شئون انسانی و با توجه به استعدادهای الهی‌اش در فرازهای متعددی از تاریخ در پیشبرد آیین روح بخش اسلام، نقش‌های موثری ایفا کند. استمرار حیات دین و پایایی مکتب تشیع، مرهون فداکاری‌ها و اقدامات به موقع زنان و مردان شیعه‌ای است که معرفی و واکاوی جنبه‌های گوناگون عملکرد ایشان سهم به‌سزایی در بازنمایی الگوی تمدن اصیل اسلامی و تبیین نقش اهل‌بیت و پیروان آن‌ها در پیدایش و گسترش علوم خواهد داشت (فقیهی مقدس و همکاران، ۱۳۹۷).

ترویج معارف شیعی، امری ضروری و حیاتی برای هدایت جامعه به سوی سعادت و کمال حقیقی است. عرفان شیعی، گنجینه‌ای گرانبها از علوم و آموزه‌های الهی است که در پرتو نور وحی و هدایت امامان معصوم (ع) به دست ما رسیده است. این معارف، نقشه راهی برای زندگی سعادت‌مند و رستگاری در آخرت را به انسان نشان می‌دهد و مسیر کمال و تعالی را برای او روشن می‌کند. معارف شیعی، حاوی رهنمودها و دستورات الهی برای هدایت انسان در مسیر سعادت و کمال حقیقی است. ترویج این معارف، به انسان‌ها کمک می‌کند تا در پرتو نور وحی و هدایت امامان معصوم (ع) زندگی خود را سعادت‌مند و پر بار سازند. جهل و ناآگاهی، یکی از بزرگ‌ترین

آفت‌های جوامع بشری است. ترویج معارف شیعی، به ارتقای سطح معرفت و آگاهی دینی مردم کمک می‌کند و آنها را با آموزه‌های صحیح و ناب دین مبین اسلام آشنا می‌سازد. در دنیای امروز، تهاجمات فرهنگی به عنوان یکی از ابزارهای نوین استعمار، جوامع بشری را هدف قرار داده است. ترویج معارف شیعی، به عنوان سپر دفاعی، می‌تواند در برابر این تهاجمات ایستادگی کند و هویت دینی و فرهنگی جامعه را حفظ کند. همچنین معارف شیعی، سرشار از آموزه‌های وحدت‌بخش و انسجام‌آفرین است. ترویج این معارف، به ایجاد وحدت و همدلی در بین مسلمانان و تقویت بنیان‌های اخلاقی و فرهنگی جامعه کمک می‌کند. آشنایی نسل جوان با معارف شیعی، نقشی اساسی در تربیت نسل‌های متعهد و انقلابی دارد. این نسل با الگوگیری از سیره و آموزه‌های امامان معصوم (ع) می‌توانند در مسیر اعتلای اسلام و ارزش‌های دینی گام بردارند. و در نهایت، یکی از مهم‌ترین اهداف ترویج معارف شیعی، آماده‌سازی جامعه برای ظهور منجی عالم بشریت، حضرت مهدی علیه السلام است که جهان را پر از عدل و داد می‌فرماید در حالیکه پر از ظلم و جور شده است (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱: ۱۳۹). با ترویج این معارف، می‌توان امید و انتظار را در دل‌ها زنده کرد و مردم را برای استقبال از آن حضرت آماده ساخت.

حضور زنان در عرصه‌های اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های وحیانی و سیره پیشوایان معصوم بوده و از مهم‌ترین و مؤثرترین عوامل در توسعه نفوذ شیعیان در عرصه مدیریت اجتماعی به شمار می‌رود. زنان شیعی تحت نظارت و تأیید اهل بیت علیهم السلام و بزرگان امامیه و خاصیت تعلیمی-تبلیغی آموزه‌های شیعی، نقش مهمی را در تحولات تاریخی این دوران ایفا کردند. در نتیجه عموم جامعه از توانمندی و ظرفیت‌های زنان به‌ویژه در عرصه جهاد فرهنگی و برای تقویت هویت شیعی، توسعه مناسبات اجتماعی، نشر معارف دینی، نهادینه کردن فرهنگ انتظار و حضور مؤثر در دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی بهره گرفتند (سعیدیان جزی، ۱۳۹۶). نقش زنان در ابعاد گوناگون علمی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تاریخ شیعه، به عنوان ادامه دهنده و تجلی اسلام راستین، پس از انحرافات به وجود آمده در ساختار رهبری و حکومت اسلامی بعد از پیامبر (ص)، اهمیت ویژه‌ای دارد. آنان با الهام از آموزه‌های مذهبی و فرهنگی شیعه، و با توجه به جایگاه تعیین کننده خود در تربیت افراد، در تثبیت، تعمیق علوم اسلامی و اشاعه فرهنگ شیعی تأثیر گذار بوده، و در برخی مراحل سرنوشت ساز شدند. در دین اسلام به ویژه مذهب تشیع، اهمیت بسیاری به زنان و نقش آنان در مناسبات اجتماعی داده شده است. زنان شیعه همواره در کنار پدران، برادران و همسران خود، نقش پررنگی در اعتلای فرهنگ اسلامی و شیعی داشته‌اند. به عنوان نمونه در میان سرزمین‌های اسلامی، کشور عراق و شهر کوفه، در طول تاریخ، همواره بستر رویدادهای مهم مذهبی، فرهنگی و اجتماعی بوده و روزهای پرفرازونشیبی را پشت سر گذاشته است. زنان کوفه و نیز زنانی که

به گونه‌ای با این شهر ارتباط داشتند و در این شهر می‌زیستند، در حرکت‌های انقلابی و شیعی کوفه در کنار مردان خود، نقش ارزنده‌ای داشتند. این بانوان که حتی همسران برخی از آنان از مخالفان و دشمنان اهل‌بیت (ع) بودند، استوار و ثابت قدم از باورهای شیعی خود دفاع کردند و تا پای جان بر سرایمان خویش ایستادند؛ به گونه‌ای که نقش پررنگ برخی از این بزرگواران در حرکت‌های انقلابی و شیعی انکارناپذیر است (عظیم‌زاده آرانی، ۱۳۹۵).

زنان شیعه در جهان معاصر نه تنها در کشورهای اسلامی که در غرب نیز با مهاجرت به آن کشورها و انتقال مناسک و معارفی همچون عزاداری عاشورا نقش موثری را در ترویج معارف و مناسک شیعه ایفا می‌کنند (فلسکرود، ۲۰۱۵). زنان به عنوان بخش مهمی از پیکر اجتماع، در جامعه حامل بار سنگین مسئولیت‌های خانوادگی و اجتماعی هستند که به همراه مردان در صحنه‌های مختلف اجتماعی حضور می‌یابند. نقش زنان و ابعاد سازنده آنان در زمینه‌های اخلاقی، مذهبی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و تربیتی چشمگیر است (مولایی پارده ۱۴۰۱). در ایران معاصر، شاهد حضور پررنگ زنان در عرصه‌های مختلف مذهبی، فرهنگی و اجتماعی هستیم. یکی از این عرصه‌ها، ترویج معارف شیعی است. زنان از طریق فعالیت‌های مختلفی مانند برگزاری کلاس‌های مذهبی، تألیف و ترجمه متون مذهبی، فعالیت در فضای مجازی و ... به ترویج معارف شیعی در میان آحاد جامعه، به ویژه زنان و نسل جوان، می‌پردازند. در خصوص نقش زنان در ترویج معارف شیعی در ایران، مطالعات اندکی انجام شده است. برخی از این مطالعات به بررسی فعالیت‌های زنان در حوزه‌های خاص مانند آموزش مذهبی یا فعالیت در فضای مجازی پرداخته‌اند. این پژوهش با هدف بررسی جامعه‌شناختی نقش زنان در ترویج معارف شیعی در ایران معاصر انجام شده است. سوال اصلی این پژوهش، بررسی نقش زنان در ترویج معارف شیعی از نظر جامعه‌شناسی است و سوالات فرعی پژوهش عبارتند از: ۱- نقش زنان در ترویج معارف شیعی در طول تاریخ چگونه بوده است؟ ۲- از نظر جامعه‌شناسی چگونه می‌توان معارف شیعی را گسترش داد؟ ۳- مدل مفهومی نقش زنان در ترویج معارف شیعی از منظر جامعه‌شناسی و روایی آن چگونه است؟

روش

روش تحقیق کیفی از نوع پدیدارشناسی (تجربه زیسته) می‌باشد، که به جلوه‌گری و نمایاندن ادراک تجربه انسانی در مورد انواع پدیده‌ها می‌پردازد. جامعه آماری این تحقیق، زنان فعال در عرصه ترویج معارف شیعی است. نمونه آماری در این پژوهش شامل ۱۵ تن از زنان فعال در عرصه ترویج معارف شیعی است. روش نمونه‌گیری در این تحقیق هدفمند تا زمان اشباع نظری داده‌ها می‌باشد. روش تحقیق میدانی می‌تواند روشی برای جمع‌آوری داده

کلیشه‌های جنسیتی: برخی از زنان با کلیشه‌های جنسیتی در جامعه روبرو هستند که آنها را از فعالیت در حوزه‌های مذهبی، به ویژه در سطوح مدیریتی و رهبری، باز می‌دارد. این کلیشه‌ها زنان را به عنوان موجوداتی ضعیف و عاطفی که توانایی رهبری و تصمیم‌گیری را ندارند، معرفی می‌کنند.

محدودیت‌های فرهنگی: برخی از زنان با محدودیت‌های فرهنگی در جامعه روبرو هستند که مانع از فعالیت آزادانه آنها در حوزه‌های مذهبی می‌شود. این محدودیت‌ها شامل مواردی مانند محدودیت در رفت و آمد، عدم اجازه حضور در برخی از اماکن مذهبی و ممنوعیت برخی از فعالیت‌های مذهبی برای زنان است.

روایی

برای بررسی اعتبار یافته‌ها و روایی سنجی مدل مفهومی نقش زنان در ترویج معارف شیعی، علاوه بر دقت و بازنگری توسط خود پژوهشگر، از نظر افراد دیگر (داوران) که در این زمینه تخصص دارند، استفاده شد. جامعه آماری این بخش، کارشناسان خبره‌ای بودند که در شناخت نقش زنان تخصص نسبتاً بالایی داشتند. طبق آن چه که شولتز^۳ و دیگران (۲۰۱۴) بیان کرده‌اند برای تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده طبق نظر کارشناسان از دو ضریب نسبی روایی محتوا (CVR^۴) و شاخص روایی محتوا (CVI^۵) استفاده می‌شود. جهت بررسی شاخص روایی محتوا از روش والتز و باسل^۶ استفاده شد. در این روش اگر مقدار حاصل از $0/79$ بزرگتر بود قابل قبول است (والتز و باسل، ۱۹۸۱). و برای بررسی ضریب نسبی روایی محتوا (CVR) از شاخص لاوشه^۷ استفاده شد. لاوشه، کمترین مقدار میزان روایی محتوای قابل قبول برای ۱۵ کارشناس را $0/49$ می‌داند (لاوشه، ۱۹۷۵). نتایج نشان داد که محتوای مورد توجه محقق به صورت کامل نمره تطابق لازم در CVI و نمره ضرورت مولفه در CVR را کسب نموده‌اند.

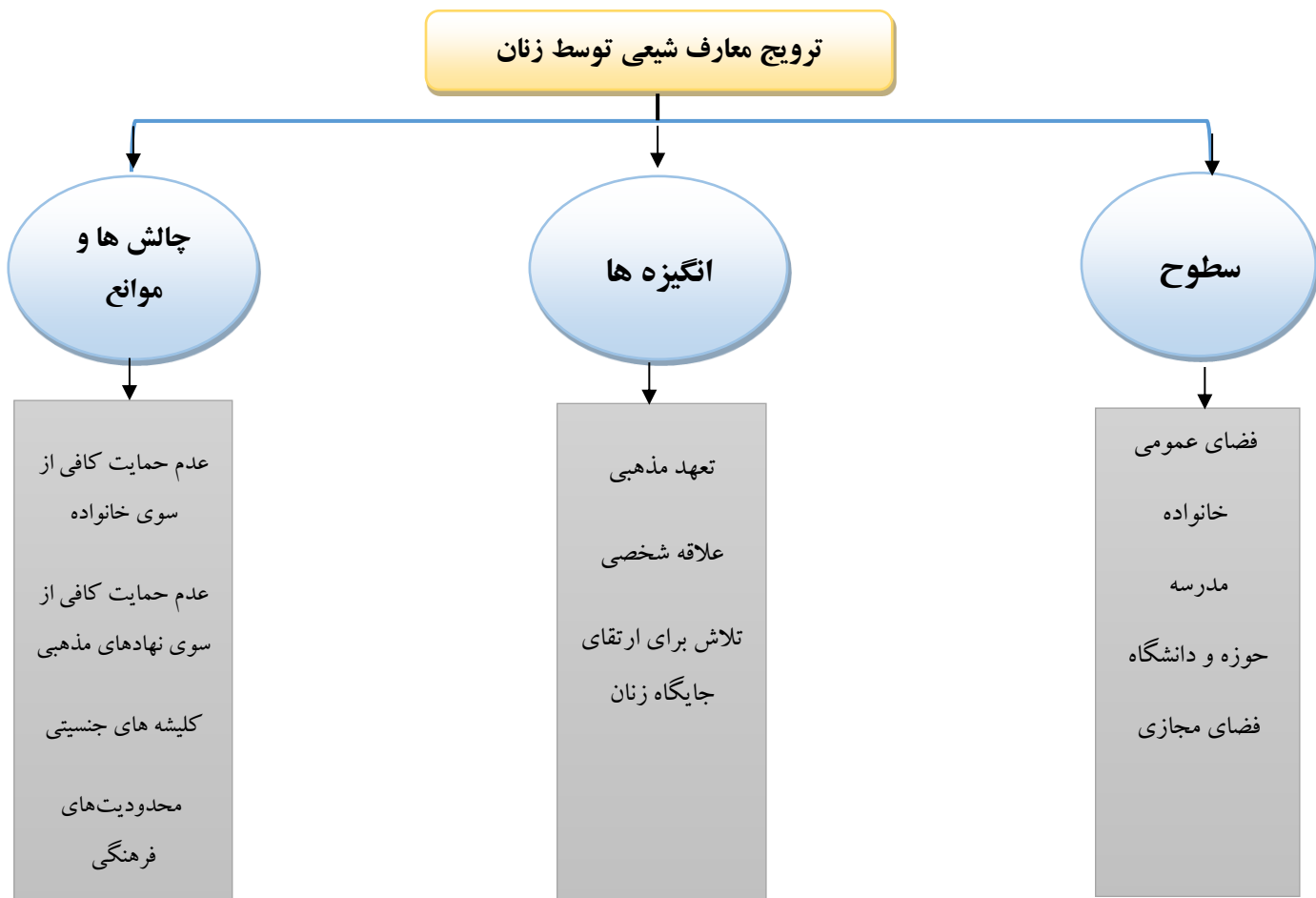
۳. Schultz.

۴. content validity ratio.

۵. content validity index.

۶. Waltz & Bausell.

7. Lawshe.

مدل مفهومی نهایی پژوهش

بحث و نتیجه گیری

یافته های این پژوهش نشان می دهد که زنان نقش مهمی در ترویج معارف شیعی در ایران معاصر دارند. زنان شیعه در ترویج و نشر معارف اسلامی و علوم مختلف پیشگام بوده اند. همچنین در خلق آثار ماندگار در حوزه های مختلف فرهنگی و هنری مانند شعر، ادبیات، خوشنویسی، و صنایع دستی سهم بسزایی داشته اند. آنها در طول تاریخ در فعالیت های اجتماعی مانند خیریه، آموزش، و اصلاح جامعه نیز پیشگام بوده اند و در برخی از مقاطع تاریخی، در مناصب سیاسی نیز حضور یافته و نقش آفرینی کرده اند.

از منظر جامعه‌شناختی می‌توان علل متعددی را برای تغییرات اجتماعی و فرهنگی برشمرد. به طور کلی از عناصری ذهنی مانند هویت فرهنگی، فرهنگ عامه و مذهب تا عناصر عینی‌ای همچون ساختارهای اقتصادی و کیفیت حکمرانی در پدیدآمدن تغییرات و تأثیرات فرهنگی-اجتماعی تأثیرگذارند و شمردن یکایک این عوامل در عمل ناممکن می‌نماید. اما در مقام اجرا و عمل می‌توان به راهکارهای مهمی که تأثیری حداکثری بر ترویج آموزه‌های دینی دارند اشاره کرد. برخی از این راهکارها عبارتند از: توجه به نیازها و علایق مخاطبان، استفاده از روش‌های نوین آموزشی، تقویت نهادهای آموزشی و پژوهشی، برگزاری نشست‌ها و همایش‌های علمی، حمایت از فعالیت‌های فرهنگی و هنری، استفاده از ظرفیت رسانه‌ها، توجه به نقش خانواده و مسجد و مدرسه، استفاده از ظرفیت فضای مجازی، توجه به مخاطبان بین‌المللی و تربیت مبلغان کارآمد.

آنها در سطوح مختلف جامعه، از جمله، فضاهای عمومی، خانواده، مسجد، مدرسه، حوزه و دانشگاه و فضای مجازی، به ترویج این معارف می‌پردازند و انگیزه‌هایی همچون تعهد مذهبی، علاقه شخصی و تلاش برای ارتقای جایگاه زنان برای این کار دارند. با این حال، زنان با چالش‌ها و موانع متعددی همچون عدم حمایت کافی از سوی خانواده، عدم حمایت کافی از سوی نهادهای مذهبی، کلیشه‌های جنسیتی، محدودیت‌های فرهنگی در این مسیر روبرو هستند که لازم است برای رفع آنها تلاش شود. نهادهای مذهبی باید از فعالیت‌های زنان در زمینه ترویج معارف شیعی حمایت بیشتری کنند و زمینه را برای حضور فعال‌تر آنها در این حوزه فراهم کنند. همچنین لازم است با کلیشه‌های جنسیتی و محدودیت‌های فرهنگی که مانع از فعالیت آزادانه زنان در حوزه‌های مذهبی می‌شود، مبارزه کرد. در نهایت، لازم است به این نکته توجه شود که ترویج معارف شیعی توسط زنان، نه تنها به نفع زنان، بلکه به نفع کل جامعه است. زنان می‌توانند با ترویج این معارف، به ارتقای ارزش‌های اخلاقی، معنوی و فرهنگی در جامعه کمک کنند و به نسل جوان در انتخاب مسیر درست زندگی یاری برسانند.

منابع:

۱. قرآن کریم
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، غفاری، علی اکبر، تهران، اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، غفاری، علی اکبر، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۳.
۴. احمدوند، خلیل الله و حسینی، سادات، ۱۴۰۲، مبلغ کارآمد در تربیت دینی، فصلنامه رهیافت های نوین در مطالعات اسلامی، دوره: ۴، شماره: ۱۳
۵. برگر، پیتر، بریجیت برگر و هانسفرید کلنر، ذهن بی خانمان؛ نوسازی و آگاهی، تهران، نی، ۱۳۸۱.
۶. بهادری آتنا، بانکی پور فرد امیرحسین، خواجهوبی ملیحه، نقش بانوان دانشمند شیعه در گسترش علوم اسلامی با تاکید بر قرن سیزدهم و چهاردهم، کنگره بین المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی - ۱۳۹۷ - دوره: ۱ - کنگره بین المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی - کد همایش: ۶۱۱۰۲-۹۵۱۷۰.
۷. خنیفر، حسین، مسلمی، ناهید، ۱۳۹۷، اصول و مبانی روش های پژوهش کیفی، تهران، نگاه دانش.
۸. الدر-واس، دیو، قدرت علی ساختارهای اجتماعی، اکبر احمدی، تهران، نشر علم، ۱۳۹۹.
۹. سعیدیان جزی، مریم. (۱۳۹۶). تحلیل و بررسی نقش اجتماعی زنان شیعی و پیامدهای آن در سده نخستین عصر غیبت. فصلنامه زن و جامعه، ۸(۲۹)، ۱۱۹-۱۴۳.
۱۰. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، صالح، صبحی، قم، هجرت، ۱۴۱۴ق.
۱۱. صالحی امیری، سیدرضا، مفاهیم ونظریه های فرهنگی، تهران، ققنوس، ۱۳۹۲.
۱۲. عبدالله محمدی، (۱۴۰۱). اصالت عقلانیت شیعی، فصلنامه قبسات، ۲۷(۱۰۶)، ۹۹-۱۲۵.
۱۳. عظیم زاده آرانی، محبوبه. (۱۳۹۵). نقش زنان شیعه در انقلابهای کوفه. فصلنامه فرهنگ زیارت، ۷(۲۶)، ۴۳-۶۸.
۱۴. فقیهی مقدس، نفیسه، ملک محمد، سعید، میرعلی ملک، راضیه، مومن، رقیه سادات، نقش بانوان شیعه در گسترش علوم اسلامی با تاکید بر قرن هفتم، هشتم و نهم قمری، کنگره بین المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی - ۱۳۹۷ - دوره: ۱ - کنگره بین المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی - کد همایش: ۶۱۱۰۲-۹۵۱۷۰

۱۵. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۶. گروهی از نویسندگان، جامعه‌شناسی امر دینی در ایران معاصر، اصفهان، آرما، ۱۴۰۱.
۱۷. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۸. محسنی، طاهره. (۱۳۹۶). نقش زنان شیعه قرن چهارم هجری در گسترش علوم اسلامی. همایش بین المللی بازخوانی تمدن اسلامی و جهان شهر معنوی با تاکید بر شهر مقدس مشهد.
۱۹. ملی‌نژاد اسپر، مرضیه، ۱۴۰۲، تعامل مسجد، مدرسه و خانواده در تحقق تربیت اسلامی، فصلنامه مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، سال پنجم، شماره ۱۵، ۷۰-۷۷.
۲۰. مولایی پاردۀ برزو، سعیدی اصل قدرت الله، سعیدی اصل رضوان. (۱۴۰۱). نقش زنان در ترویج فرهنگ اسلامی و تقویت هویت دینی و ملی فرزندان. نشریه علمی رویکردهای پژوهشی نوین مدیریت و حسابداری، ۶(۲۳)، ۱۱۸۸-۱۱۹۵.

منابع انگلیسی:

1. Flakerud, I. (2015). Women transferring Shia rituals in western Migrancy. Women's Rituals and Ceremonies in Shiite Iran and Muslim Communities: Methodological and Theoretical Challenges, 115-134.
2. Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. Personnel psychology, 28(4), 563-575.